

УДК 801.81:398.21(=161.2):159.954

Метаморфоза в українських демонологічних оповіданнях

Марія КАЧМАР

Кандидат філологічних наук,
науковий співробітник Інституту народознавства
Національної академії наук України
79000, м. Львів, проспект Свободи, 15
e-mail: mariakachmar@ukr.net

У статті розглянуто метаморфозу як один із важливих сюжетних елементів в українських демонологічних оповіданнях. Звернено увагу на твори про відьом, вовкулаків і чортів, у яких перетворення посідає одне із центральних місць і пов'язане здебільшого з незвичайною природою демонічних істот. Проаналізовано характер перетворення, його функціональне навантаження, локально-часові обставини, розкрито зв'язок між образами метаморфози, який чітко регламентує народний світогляд.

Ключові слова: метаморфоза, демонологічне оповідання, функція, сюжет, народна символіка.

Тракування метаморфози як сили, якою володіли на початках міфічні істоти, а згодом чорнокнижники, чарівники, відьми та інша надприродна сила [25, с. 558], зумовило активне використання цього прийому в демонологічній прозі українців (легендах та оповіданнях). На відміну від етіологічних легенд, де перетворення остаточне та постійне (незворотне), вірування про перевертнів, вовкулаків, відьом, які, на думку Ю. Коваліва, виникають на підставі уявлення про можливість зворотних процесів [16, с. 32], зумовлюють і відповідний характер переміни. Якщо у легендах метаморфозу трактовано здебільшого як покарання, наслане вищою силою, за вчинений гріх (порушення певної етичної чи звичасвої норми), то в демонологічних оповіданнях переміна зумовлена незвичайним характером її суб'єктів і є, як правило, самоперетворенням із певною метою. Перетворення інших об'єктів під впливом нечистої сили поширене й у казках. Серед значної кількості демонічних персонажів мотив метаморфози найбільш поширений у зразках народної прози про відьом, вовкулаків, чорта, упирів, страхів.

Відьма – один із найбільш популярних персонажів української демонології. До її типових характеристик належать, за П. Івановим, здатність до перетворення, нічні польоти, вміння “морочити, відводити очі”, страшний дар панування над природою, що полягає у здатності відьом та відьмаків розпоряджатися грозою, градом, бурєю, засухою тощо [13, с. 431]. Розглядаючи реалізацію мотиву метаморфози в демонологічній прозі українців, В. Гнатюк зазначав, що “з численних оповідань про відьми і чарівниць знаємо, що вони самі можуть прибирати постаті різних звірів або й неодушевлених предметів та іншим ті постаті накидати” [5, с. 195]. Більшість таких зразків пов'язують цей мотив із сюжетом непомітного проникнення відьми до стаїні й доїнням чужих корів. Саме псування чужої рогатої худоби таким способом усна традиція інкримінувала чарівницям насамперед, що й зу-

мовило домінування охоронної, обманної та маскувальної функції перетворення. Місце метаморфози у сюжетному ланцюгові непостійне: відьма у вигляді тварини чи предмета проникає до стайні (*"Нараз кітит сі обічійка з решета право під корову, чуї (господар – М. К.), уже й доїт корову..."* [12, с. 113]), чарівниця перекидається у звіра безпосередньо у приміщенні (перед Юрієм жид став пильнувати худобу *"і дивится, а під коровов є відьма, а перекинулася в колесо..."* [12, с. 103]), нечиста сила набуває іншого образу в момент її захоплення господарем (пішла відьма до корови і зачала ніби доїти, *"як вони єї зловили, а вона перекинулася в ката"* [12, с. 166]). Отож простежуємо зв'язок між місцем акту перетворення у ланцюгові сюжетних подій та функціональним навантаженням переміни (маскувальна та обманна функції у зав'язці, охоронна – у кульмінації).

Зазначимо, що мотив перевтілення типовий і для інших тематичних груп де-монологічної прози про відьом: чарівниця з'являється в іншому образі випадково на шляху молоді (*"Ходили ми допізна. Слухаїм, піднявся шум все равно, як ото буря настигла... Коли дивимось, біжить прямо на нас колесо. Дівчата і хлопці всі в росипну, боялись, щоб кого ни задавило..."* [12, с. 114]); нечиста сила приходить, щоб зчарувати газду [12, с. 115]; щоб завдати шкоди собакам, які відьом рвуть [12, с. 109]; відьми літають на шабаш [12, с. 137].

Найтиповіші продукти метаморфози, а водночас і вхідні образи для зворотної переміни чітко регламентовано народними віруваннями. Відьма може набувати образу окремих свійських тварин (свині, корови, ката, собаки), а також земноводних (жаби, ропухи). Окремо слід виділити речі народного побуту – колесо, решето. Щодо представників тваринного світу, то зв'язок відьми із жабою цілком закономірний (жаба володіє певними демонічними властивостями) й типовий для всієї слов'янської традиції [8, с. 387]. Появі мотиву метаморфози відьми у свиню та навпаки також посприяли уявлення про цю домашню тварину як нечисту. Вони, зокрема, базуються на віруванні у походження свині з іновірця, у більшості слов'янських легенд – із жидівки під коритом.

Окремо розглянемо образи ката та собаки, трактування яких у народній культурі неоднозначне і має амбівалентний характер. Скажімо, собака, за народними повір'ями, може бачити духів, демонів і все те, що приховано від очей смертної людини. Ототожнення цієї тварини з нечистою силою зумовлено її зв'язком із вовком (хтонічною істотою) та уявленнями про собаку як образ душі покійного. *"Такі собаки-душі, за В. Клінкером, у давнину перетворюються на собак-демонів, які в християнському світі ототожнювалися переважно із чортом"* [15, с. 256]. Окрім того, вибір народною творчістю саме цієї тварини зумовлено й самим характером переміни (маскувальною та обманною функціями) – собака як важлива частина кожного господарства не повинна викликати у господарів сумнівів і жодних пересторог. Зазначимо, що у цьому зв'язку *"відьма – собака"* важливу маркувальну роль відіграє колір тварини: чорний (відьма чорною собакою залізла у дім дякона [12, с. 110]); рудий (лізе руда собака через ограду із відром [12, с. 119]). Чорний і рудий кольори тварини яскраво репрезентують її приналежність до нечистої сили, оскільки обидва вони характерні у змалюванні зовнішності багатьох демонічних істот, зокрема чорта.

Амбівалентна природа й ката (кішки), на яку перетворюється відьма. Ця тварина, за В. Клінкером, проникла в Європу доволі пізно і не встигла зібрати довкола себе великої кількості повір'їв і забобонів [15, с. 264]. Кішка, за народними легендами, врятувала Ноїв ковчег від диявола в образі миші. Вона може бачити нечисту силу, однак зберігає з демонічними істотами тісний зв'язок [7, с. 638].

Мотив перетворення відьми на коня (кобилу) нерозривно пов'язаний із темою відьомських шабашів. Відьми, за словами В. Гнатюка, мають свої сойми, на які злітаються звідусюди у стало означені дні, звичайно першого тижня кожного нового

місяця або на великі свята, як Юрія та Дмитра, і там складають справоздання зі своєї діяльності перед чортами і набирають нових практик [6, с. 405]. Метаморфоза відбувається здебільшого з метою швидкого та непомітного подолання відстані: "...бо вона була опириця. Перекинуласі вночі коньом, казала на себе сідати, аби їхав на границі..." [12, с. 136]; або ж з охоронним призначенням – часто відьма не лише сама зазнає переміни, а й перетворює наймита (вояка) на тварину: приїхали на місце, де збираються відьми, а вона з нього зробила коня [12, с. 138]. Загалом перетворення у коня не випадкове. Ця тварина, за народними віруваннями, одночасно пов'язана з культом родючості, смертю та поховальним обрядом [21, с. 590]. Останні чинники зумовили уявлення про коня як нечисту тварину (у нього, за етіологічними легендами, перетворюється чорт [23, с. 145]), які й лягли в основу метаморфози відьми.

Окремо виділимо як вихідні образи переміни різноманітні предмети народного побуту: сито, обойма зі сита, колесо, коробка. Поява таких предметів, часто незвичних, зумовлена, на думку П. Іванова, безмежною можливістю відьом до перетворення, яку більшість носіїв традиції пояснювала їхнім умінням за допомогою нечистої сили відводити очі, морочити [13, с. 430]. Сито та колесо – важливі предмети утилітарного призначення, які, однак, наділено своєрідною символікою в народних обрядах та віруваннях. Ці атрибути нерозривно пов'язані з семантикою круга в народній культурі та асоціюються здебільшого з "верхнім" світом, сонцем. Проте не позбавлені ці речі й демонологічних функцій: відьма з'являється у їхньому образі, щоб відойти чужу корову, налякати молодь, зчарувати когось.

У певних зразках поширена послідовна кількарарова метаморфоза демонічної істоти: "...раз вона ся зробила котом, то псом і зачила си на нього кидати..." [12, с. 127]; "...він її залав і зачав бити. Вона сі перекидала то псом, то котом, нарешті сі перекинула ситом..." [12, с. 127]. Така переміна продиктована сюжетною колізією, а саме небезпекою для відьми з боку людини, тому охоронна функція метаморфози у цих зразках є визначальною. Зазначимо, що строго регламентовано вихідні образи перетворення (кіт, собака, сито) як типові для цього персонажа народної демонології.

В окремих зразках помітне варіювання системи персонажів, здебільшого вхідних образів метаморфози чи героїв, які полоють на відьом. За бойківським оповіданням, відьмою була німкеня: "То ідна Німчика продала корову руській жінці. На саме Юре Німчика обернула сі в жабу і прискакала до тої хлопки..." [12, с. 116]. Така етнічна ідентифікація та ототожнення представниці іншого народу з нечистою силою пов'язана з етнічними стереотипами, в основі яких уявлення про "чужих", "іногородців", "іновірців". О. Белова наголошує на тому, що значну роль в фольклорно-міфологічній свідомості відіграє уявлення про співвіднесення представників інших етносів із персонажами народної демонології. Така асоціація зумовлена уявленнями про те, що в "іновірців" нема душі, і тому всі вони зараховані до розряду "не-людей", виступаючи таким чином різноманітними втіленнями нечистої сили [2, с. 213].

Розглядаючи твори про відьом і місце метаморфози у розвитку подій, звернемо окрему увагу на шляхи здійснення зворотної переміни та предмети, які відіграють вирішальну роль у цьому процесі. Один із найпоширеніших способів повернення відьмі людського вигляду – биття: "Вони потому того kota внесли до хати, і поти в хаті били, поки знов сі в кобіту не перекинув..." [12, с. 116]; "А взяв того пса вужиком залав і з'їзав, тоди увів до хати і зачів его бити. Зачів его бити, аж добив сі – на відліг бив його. Бив тільки, аж доків сі не стала з пса жінка..." [12, с. 11]. Биття – один із давніх магічних ритуалів, головне призначення якого – відігнати злу силу (апотропейна функція) та захиститися від її шкідливого впливу. Окрім демонологічної прози, він значно поширений у казках про перетворення дружини. Певні варіанти містять додаткову ідентифікацію інвертора переміни: Василь Паньків б'є відьму осиковою палкою [12, с. 114]; "у диякона була така палка, що всяку нечисть могла попадуть,

бо на ній було стільки сучків, скільки в "Отче нашу" слів" [12, с. 110]. За народними віруваннями, осика – один із найкращих універсальних оберегів від нечистої сили. Скажімо, щоб вберегти молочну худобу від посягань відьми, в огорожу довкола обори встромляли осикові кілки, а за допомогою осикової палки можна було також примусити демонічну істоту обернутися твариною, набути свій справжній вигляд [24, с. 230]. Магічні властивості цього дерева підтверджує й той факт, що з осики робили борони, крізь які й можна побачити відьму, коли вона приходить до корови. Щодо палки з кількістю сучків, як у молитві, то у формуванні цього інвертора простежуємо певну диглосію – християнського походження означення.

Універсальний також спосіб здійснення переміни за допомогою шлюбного паска чи очкура: "А він (жид – М. К.) узяв, приступив до корови і то колесо взяв тай в діру впахав той очкур. І ввів того до хати і при'їв до бамбетлі; рано встав і на тоє сі дивит, а вона сі перекинула вже в кобіту..." [12, с. 103]; "тот (газда – М. К.) і мив колесо, вніс до хати і задів крізь наточину посторонок і прив'язав до постелі до ноги; він рано встав, а посторонок в писку баби" [12, с. 115]. Цей атрибут також типовий для текстів народних казок і виступає як особливий оберег від нечистої сили. Чарівну здатність цього предмета (пояса) підсилює його участь у різноманітних обрядах (шлюбіві), в яких підсилюється його сакралізація.

У кількох зразках відсутні чарівні предмети, за допомогою яких і можлива переміна: повісив тато коробку на кілок – "...рано дивлютсі, а то дівка висить на клинку..." [12, с. 113]; прибив господар обійчину до балки у стайні, а зранку щось кричить.... "А то не обійчина, али жінка прибита за вухо до балька" [12, с. 113]. Головний акцент зроблено на категорії часу, а саме на періоді нічному, на який і припадає активізація дії нечистої сили. Саме таке визнання відрізків часу сакральними, відкритими для втручання надприродних сил зробило можливим уявлення про ймовірність контактів людини з ірраціональним [17, с. 15] (у нашому випадку – з перетвореною у тварину чи предмет відьмою).

Значного поширення принцип метаморфози набув також в українській демонологічній прозі про вовкулаків, чортів та страхи. В. Гнатюк, розглядаючи метаморфозу в українській словесності, окремо виділяв "цілий ряд оповідань про вовкулаків, який показує, що чоловіка можна перетворити хвилиночку у вовка або й стадо" [5, с. 195]. Уявлення, які стали базовими для появи і функціонування цих фольклорних зразків, давні за походженням. Як зазначає В. Балупок, вовкові відводили чільне місце в міфології та культовій практиці давніх індоєвропейців і, пізніше, слов'ян. Ця тварина шанувувалася як тотемний предок і родоначальник племені. "Далеким відгомном, – продовжує дослідник, – ритуального перетворення ініційованих на вовків є міфологічні легенди про вовкулаків, які широко побутували до недавнього часу в усіх слов'ян, а також в інших індоєвропейських народів" [1, с. 138].

Характерною рисою метаморфози як провідного принципу в побудові творів цієї тематики є відносна стабільність вхідного та вихідного образів переміни (хлопець – вовк), як своєрідного залишку ініціації юнаків. Варіюються лише локально-часові обставини такого перетворення, причина та мета метаморфози, а також дія суб'єкта (самоперетворення чи переміна як наслання зловорожих сил). В основі народних зразків із самоперевтіленням героя народні вірування про вроджених вовкулаків, які періодично змінюються на вовків, як прийде на се пора, і бігають із ними [6, с. 403]: "Такий був чоловік – природжений вовкун – як настане вечір, він сі перекидає на вовка" [12, с. 86].

Зазначимо, що єдність сакрального часу та простору й зумовлює наступну переміну. Найтиповіший часовий період для цього – ніч, коли, за народними уявленнями, активізується все незвичайне, нечисте: "десь смеркається, а син вже йде, а на рано вдома є" [12, с. 87].

Окремі прозові одиниці репрезентують різні часові періоди переміни: *“як прийшла на него така мінута”* [12, с. 85] (неозначена форма); *“в нас є такий, жи сі перекидає вовком, місяць в вовка, місяць в чоловіка”* [12, с. 86] (місяць – еталон вимірювання); *“Він взяв, покинув серп, і сам пішов за копи. Ось ту дивиться: біжить вовчисько та просто на ню”* [14, с. 59] (день). Метаморфоза, яка відбувається у денну добу, та, відповідно, не характерний для такого перетворення період підпорядковані ідейному задумові твору – чоловік хоче відкрити дружині правду про свою незвичайну здатність.

Щодо локальних характеристик, то простір у творах про вовкулаків марковано рисами *“чужого”*, потойбічного світу. Найтиповіші локуси переміни – ліс (найяскравіший образ *“не свого”* простору), поле, де сходяться три дороги. Загалом формула *“чисте поле”* виступає у фольклорі українського та інших східнослов'янських народів *“варіантом”* лісу [1, с. 127]. Не випадковий також образ перехрестя – місця нечистого, де зосереджуються злі демонічні сили і через яке відбувається контакт із міфологічними персонажами [22, с. 684]. Сам акт переміни у творах цього типу супроводжується спостереженням когось із родичів, найчастіше батька, за цим процесом (він мислиться й основним інформатором події).

Окрім часо-локальної своєрідності для здійснення метаморфози необхідним є виконання певних дій, які слугують особливими інверторами перетворення: чоловік тричі перевертається (магічна дія числа три); перескакує через криву деревину. Саме кривизна, яка знаменує зв'язок із нечистою силою, визначальна для семантики дерева, що у цьому творі набуває значення інструменту для здійснення демонічних процесів. Незмінні у зворотній метаморфозі локус дії та інвертори переміни, тоді як значущим для її здійснення є час: *“Дав Бог раня, він прийшов до того дерева, взяв скочив три рази через тото дерево, і знов ся такий чоловік зробив, як і перши”* [14, с. 60].

Своєрідне завершення сюжетної оповіді подає зразок із Бойківщини: батько зізнається синові, що бачив те, як він перетворювався на вовка [12, с. 87]. Саме таке викриття зумовило остаточну переміну: *“Тай пішов гет від вітця. Вовкуном став і пішов ід свому товаристу”* [12, с. 87]. Це викриття розглядаємо як певне порушення сімейного табу, яке репрезентовано також у народних казках про перевертнів-дружин і перевертнів-чоловіків. Викриття норми поведінки, нетипової для людського світу, символізує відлучення порушника від цього світу, розірвання стосунків між ним та родиною, соціумом.

На відміну від оповідань про вроджених вовкулаків, у яких метаморфоза багаторазова, тимчасова та зворотна, у фольклорних зразках про перевертнів зачарованих переміна зазвичай одноразова. Це пов'язано із трактуванням такого перетворення як наслання нечистої сили: чарівників (яритників), відьом. Зазначимо, що більшість зразків із таким принципом перевтілення пов'язані з весільною тематикою. Перетворення, окрім злотворчого характеру, відображає давні уявлення про ініціацію парубків. Вони, за В. Балушком, перед посвяченням у повноправні члени своєї общини (у тексті легенд – перед одруженням), проходили різні кількості етапні випробування: ритуал переродження на вовка, що символізував прилучення хлопців до *“звіриних”* союзів, *“звірине”* життя парубків протягом певного часу (війни, грабунок, фізична підготовка і полювання) [1, с. 189]. Причини переміни, яка генетично пов'язана з ініціацією, поступово урізноманітнювалися, набуваючи в окремих зразках моралізаторського звучання: мати-чарівниця обдуреної шляхтичем дівчини карає його [23, с. 223] (варіант – родичі обдуреного хлопця карають все весілля [23, с. 224]). Таке доповнення – пізнішого походження та зумовлено жанровим характером легенди, за допомогою якої, за словами П. Куліша, народ розповсюджував між собою моральні переконання [10, с. 27].

Інколи причини зображено крізь призму соціальних і родинних реалій певного часу: синів однієї жінки хотіли забрати в рекрути, *“а вона їм так поробила, що вони ся вовками стали”* [14, с. 59]. Таке пристосування фольклорного твору до

певних реалій практично будь-якого соціально-часового періоду забезпечує збереження його субстанції в різних історичних умовах, на різних етапах його реалізації [18, с. 24].

Проте найтипівіша причина метаморфози як наслання певної чарівної сили у фольклорних зразках про вовкулаків наочно відображає залишки обряду ініціації. У цьому процесі одна із важливих ролей належала чаклунам-вовкулакам, в яких, на думку В. Балушка, можемо бачити “відголоски уявлень про давньослов’янських жерців, що проводили ініціації, і які самі можливо об’єднувалися в таємничий союз” [1, с. 130]. Колізія фольклорних творів позначена боротьбою двох чарівників, яка зумовлена вибором найкращого, він стає весільним дружком, або гнівом чарівника, якого не запросили за боярина. Саме дружко (дружба), за народними уявленнями, є посередником між родами нареченого та нареченої й виконує велику кількість різноманітних функцій (розпорядника весілля, керівника весільного поїзда, своєрідного баламута та скомороха тощо). На цю поважну роль потрібно обов’язково кликати чарівника: *“Яритників чоловікові нільзя ніяк гнівить, а то чим-нибудь іспорте. Як ото це затівається свальба, так ото вже його беруть дружком, а еслі хто не возьме, так ото уся свальба переделается у вовки...”* [12, с. 88]. Неповага нареченого до незвичайної людини й зумовлює його перетворення на вовка: *“Так то шо воно значить, як воно вийшло – осталась молода у свекра, а молодий пішов вовкулаком”* [12, с. 90].

Сам спосіб переміни демонологічні твори цього виду змальовують по-різному: без конкретизації (чоловік став вовком) та за допомогою незвичайних предметів. Скажімо, чарівниця накинула молодому чарівну мотузку на шию – він відразу перекинувся на вовка і втік до лісу [23, с. 223]. Образ мотузки виконує функцію своєрідного медіатора між світом людей і потаємним природним світом, з’єднує дві протилежні семантичні сфери [3, с. 30], зумовлюючи таким чином перетворення.

Цікаві суб’єкти, які здійснюють зворотну переміну вовка у людину після певного визначеного часу життя у тваринній подобі. Такими народна прозова традиція зображає знахаря, у кошарі якого “погосподарював” перетворений чоловік, а також москаля. Поява іноетнічного образу продиктована українськими етнічними стереотипами про іногородців, зокрема уявленнями про те, що у них нема душі. Це зумовлює їх зарахування до “не-людей” [2, с. 213], у тексті легенди – до людей з незвичайними можливостями. Зазначимо, що “москаль” часто в українському фольклорі виконує також функцію героя-шахрая, що з однаковим умінням перемудровує селянина, чорта і навіть Смерть, Бога, святого Петра [9, с. 13].

Цікавий спосіб здійснення зворотного перетворення: Ворож, коли прийшла глупа ніч, почав стьобати вовка житнім перевеслом. *“Довго бив його, б’є і молитви чита (дискить, морокує там, одворожує). Добив ся до того, що кожа з його й спала вовча: прямо став чоловік той молодий...”* [12, с. 89]; москаль двома житніми перевеслами ударив три рази по голові – *“шерсть з його й скочила – він став чоловіком”* [12, с. 90]. Ритуальне биття – характерний інвертор переміни зворотного типу, поширений у багатьох фольклорних зразках із метаморфозою – наслідком дії нечистої сили чи антагоніста (казки, демонологічна проза про відьом).

Цікавий у цьому процесі атрибут, за допомогою якого й відбувається це магичне дійство, – житнє перевесло. Цей предмет відіграв вагому роль у народних звичаях та обрядах (Маланки, Юрія, обжинок), оскільки є одним із репрезентантів давнього символу “кола” як оберегу від усієї нечисті та розділення “свого” і “чужого” просторів. Саме архаїчні уявлення про наявність у сакралізованих атрибутах певної надприродної магичної сили зумовило, за О. Босим, їх широке використання у знахарській практиці [3, с. 185].

Окремі зразки демонологічної прози про зачарованих вовкулаків у процесі висвітлення зворотної переміни роль суб’єкта незвичайного походження (відьми, знахаря) мінімізують. Увагу звернено на чарівний інвертор, якого потрібно по-

збутися, щоб знову стати людиною: баба просила усіх, хто побачить її синів-вовків, зняти ті хустинки, "то вони ся пороблят парубками" [14, с. 59]; вовк хотів втекти від господарів, зачепився за щось мотузкою й обірвав її – і відразу ж став чоловіком [23, с. 223]. За допомогою цих чарівних предметів у формі кола (хусточки та мотузка зв'язані таким чином) й здійснюється пряме перевтілення, людина потрапляє в "чужий" простір і стає відірваною від "свого". І лише позбавлення чи зняття цієї символічної межі спричинює зворотну перемену.

Багато народних вірувань про можливість демонічних істот зазнавати перемену пов'язано з чортом і страхом (блудом). Загалом чорта народна традиція змальовує в людському образі з різними тілесними аномаліями. Можуть вони, за Хв. Вовком, прибирати й усі інші форми: часто нечисти перекидаються дитиною, паном, жінкою, вівцею, цапом, півнем, різними іншими тваринами, крім звичайного собаки, бо псів вони не люблять. Чорт може також набирати форми неживих предметів [4, с. 183]. Народні уявлення про цю нечисту силу знайшли своє відповідне зображення та реалізацію у фольклорних текстах. Варто, однак, відразу наголосити, що сюжетних творів, які містять, як один із центральних, мотив метаморфози, незначна кількість, порівняно, скажімо, зі зразками, де нечистий просто з'являється в іншому образі. Це переважно тексти, в яких перемена виконує одну з типових і найпоширеніших функцій – виступає способом уникнення небезпеки: чорт перекидається на мишу і ховається під що-небудь перед бурею [11, с. 13]; під час боротьби з людиною – чоловік перемагав спочатку, але "то си перекинуло в маленького хлопчика, і він ни міг нічо зробити, бо той був дуже зручний..." [11, с. 28]. Функція обманна чи маскувальна характерна в інших зразках: чорт перетворюється на корову, щоб обдурити перевізника: "...тільки як вишов перевізник з хати, то на подвору стояла корова..." [11, с. 29].

Загалом поява нечистого в образі корови, тобто існування певного зв'язку між демонічною істотою та свійською твариною, не типове для українських народних уявлень, оскільки корова виступає символом багатства, родючості, множинності [19, с. 70]. Його появи могли посприяти, на нашу думку, два чинники. По-перше, у міфології та фольклорі корова часто уособлює грозові хмари. За народними демонологічними зразками, чорт також часто з'являється в цьому образі [20, с. 44]. Окрім того, вихідний продукт перемену продиктовано розвитком сюжетних колізій: нечистий має набути такого вигляду, щоб не викликати в перевізника найменших сумнівів та підозр (дія обманної функції).

Отож, як бачимо, акт перетворення відіграє одну з ключових ролей у сюжетній канві українських демонологічних оповідань. Значного поширення цей принцип набув у творах про відьом, вовкулаків, чортів. Зазвичай його поява спровокована чарівним, надприродним характером демонологічного персонажа й виконує у текстах оповідань охоронну та маскувальну функції. Зв'язок між образами перетворення чітко регламентовано народними уявленнями та віруваннями.

ЛІТЕРАТУРА

1. Балущок В. Г. Обряди ініціації українців та давніх слов'ян / В. Г. Балущок. – Львів, Нью-Йорк : В-во М. П. Коць, 1998. – 216 с.
2. Белова О. В. Етнокультурные стереотипы в славянской народной традиции / О. В. Белова. – Москва : Индрик, 2005. – 288 с.
3. Босий О. Священне ремесло Мокоші. Традиційні символи і магічні ритуали українців (Типологія. Семантика. Міфоструктури) / О. Босий. – К. : Інститут мистецтвознавства, фольклористики та етнології імені М. Т. Рильського НАН України, 2004. – 210 с.
4. Вовк Хв. Студії з української етнографії та антропології / Хв. Вовк ; [підгот. вид., упорядкув. іл., передм. Ю. Іванченка]. – К. : Мистецтво, 1995. – 335 с.

5. Гнатюк В. Деякі уваги над байкою / В. Гнатюк // Гнатюк В. Вибрані статті про народну творчість : на 110-річчя від дня народження // ЗНТШ. – Т. 201. Філологічна секція. – Нью-Йорк, 1981. – С. 185–206.

6. Гнатюк В. М. Останки передхристиянського релігійного світогляду наших предків / В. М. Гнатюк // Українці: народні вірування, повір'я, демонологія / Упор., прим. та біогр. нариси А. П. Пономарьова, Т. В. Косміної, О. О. Борьяк; вст. ст. А. П. Пономарьова; іл. В. І. Гордієнка. – К. : Либідь, 1991. – С. 383–407.

7. Гура А. В. Кошка / А. В. Гура // Славянские древности : этнолингвистический словарь : в 5 т. – Москва, 1999. – Т. 2. – С. 637–640.

8. Гура А. В. Символика животных в славянской народной традиции / А. В. Гура. – Москва : Индрик, 1997. – 912 с.

9. Демедюк М. В. Національна специфіка української народної казки : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук: 10.01.07 / Марина Валентинівна Демедюк; Львівський національний університет імені Івана Франка. – Львів, 2010. – 20 с.

10. Записки о Южной Руси. – СПб. : Издал П. Кулиш, 1857. – Т. 2. – XIII, 355 с.

11. Знадоби до української демонології. Т. 2, вип. 1 / Зібрав Володимир Гнатюк // Етнографічний збірник. – Львів, 1912. – Т. 33. – XLII, 237 с.

12. Знадоби до української демонології. – Т. 2, вип. 2 / Зібрав Володимир Гнатюк // Етнографічний збірник. – Львів, XXXIV, 280 с.

13. Иванов П. В. Народные рассказы о ведьмах и упырях / П. В. Иванов // Українці: народні вірування, повір'я, демонологія / Упор., прим. та біогр. нариси А. П. Пономарьова, Т. В. Косміної, О. О. Борьяк; вст. ст. А. П. Пономарьова; іл. В. І. Гордієнка. – К. : Либідь, 1991. – С. 430–498.

14. Казки та оповідання з Поділля в записках 1850–60 років / [упоряд. М. Левченко]. – К., 1928. – Вип. 1 – 2. – 598 с.

15. Клингер В. Животное в античном и современном суеверии / В. Клингер. – К., 1911. – 352 с.

16. Ковалів Ю. І. Мегаморфоза / Ю. І. Ковалів // Літературознавча енциклопедія : У двох томах / Автор-укладач Ю. І. Ковалів. – К., 2007. – Т. 2. – С. 32.

17. Ковальков О. Л. Сприйняття часу в українській традиційній культурі (XIX–XX століття) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: 07.00.05 / Ковальков Олександр Леонідович : НАН України, Інститут мистецтвознавства, фольклористики та етнології імені М. Т. Рильського. – К., 2008 – 20 с.

18. Криничная Н. А. Русская народная историческая проза: вопросы генезиса и структуры / Н. А. Криничная. – Ленинград : Наука, Ленингр. отд-ние, 1987. – 325 с.

19. Куйбіда В. Корова / В. Куйбіда // Потапенко О. І. Словник символів / [Потапенко О. І., Дмитренко М.К., Потапенко Г. І. та ін.]. – К. : Ред. часопису “Народознавство”, 1997. – С. 70.

20. Малорусские народные предания и рассказы / Свод М. Драгоманова. – К., 1876. – 434 с.

21. Петрухин В. Я. Конь / В. Я. Петрухин // Славянские древности : этнолингвистический словарь : в 5 т. – Москва, 1999. – Т. 2. – С. 590–594.

22. Плотникова А. А. Перекресток / А. А. Плотникова // Славянские древности : этнолингвистический словарь : в 5 т. – Москва, 2002. – Т. 3. – С. 684–688.

23. Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-Русский край, снаряженной императорским Русским географическим обществом. Юго-Западный отдел. Материалы и исследования, собранные д. чл. П. П. Чубинским. – СПб., 1872. – Т. 1. – XXX, 466 с.

24. Українська минушина : ілюстрований етнографічний довідник / [А. П. Пономарьов, Л. Ф. Артюх, Т. В. Косміна та ін.]. – [2-ге вид.]. – К. : Либідь, 1994 – 256 с.

25. Ящуржинский Х. П. О превращениях в малорусских сказках / Х. П. Ящуржинский // Українці: народні вірування, повір'я, демонологія / Упор., прим. та біогр. нариси А. П. Пономарьова, Т. В. Косміної, О. О. Борьяк; вст. ст. А. П. Пономарьова; іл. В. І. Гордієнка. – К. : Либідь, 1991. – С. 554–575.

Metamorphosis in the Ukrainian Demonological Stories

Mariya KACHMAR

The article considers metamorphosis as one of the important plot elements in the Ukrainian demonological stories. Attention is paid to writings about witches, werewolves and devils, in which the transformation is one of the main episodes. It is caused mostly by the unusual nature of demonic creatures. The nature of transformation, its functions, local and temporal circumstances are analysed; the relationship between images of metamorphosis is elucidated.

Keywords: metamorphosis, demonological story, function, plot, national symbols.

Метаморфози в українських демонологічних розповідях

Марія КАЧМАР

В статтю розглянуто метаморфозу як один із важливих сюжетних елементів в українських демонологічних розповідях. В частиності, аналізуються твори о вільмах, оборотнях і чертях, в котрих превращення займає одне із центральних місць і зв'язано в основному з необыкновенною природою демонічних істот. Проаналізовані характер превращення, його функціональна навантаження, локально-часові обставини, розкрито зв'язок між образами метаморфози, чітко регламентована народним світоглядом.

Ключові слова: метаморфоза, демонологічний розповідь, функція, сюжет, народна символіка.

Стаття надійшла до редколегії 23.06.2012

Прийнята до друку 29.07.2012

Нові книги

Сокіл Г. Українська фольклористика в Галичині кінця XIX – першої третини XX століття : історико-теоретичний дискурс: монографія. – Львів: ЛНУ імені Івана Франка, 2011. – 588 с.

У монографії проаналізовано головні тенденції української фольклористики в історичному, теоретико-методологічному аспектах, осмислено збирацьку, едиційну й текстологічну діяльність Етнографічної комісії Наукового товариства імені Шевченка. Дослідження ґрунтується на багатому джерелознавчому матеріалі (опублікованому й архівному). З'ясовано роль і місце фольклористики Галичини в загальноукраїнському та європейському науковому контекстах.

Гунчик І. Український магічно-сакральний фольклор: структура тексту та особливості функціонування: монографія. – Львів: ЛНУ імені Івана Франка, 2011. – 232 с.

Монографія присвячена дослідженню українських магічно-сакральних текстів – народних молитов, замовлянь, примовок та інших типологічно споріднених утворень, на означення яких використано поняття “оказіонально-обрядовий фольклор”. Автор окреслив стан дослідження магічно-сакрального фольклору та його місце в жанрово-родовій системі усної словесності, розглянув традиційні терміни та дефініцію, а також приділив увагу історії дослідження структурних і функціональних особливостей українського okazіонально-обрядового фольклору в XIX–XX ст. Значне місце у книзі займає вивчення інваріантної структури магічно-сакрального тексту, де проаналізовано два типи фольклорного мовлення (апеляцію й експлікацію), з'ясовано апелятивні та експлікативні інваріантні одиниці (формули), а також дослідження чотирьох функціональних рівнів okazіонально-обрядового фольклору, які пов'язані з категоріями часу, простору, виконавця та адресата.

